

SZABÓ JUDIT

Szegedi Tudományegyetem Germán Filológiai Intézet

Tragikus cselekmény, kauzalitás, tényellenesség

Adalékok Arisztotelész *Poétikájához*

Absztrakt

Jelen tanulmány a tragédia cselekményére vonatkozóan vizsgálja az oksági elv szerepét. Kiindulópontként azt a tézist képviseli, hogy a tragédia, mint műfaji idea és prototipikus cselekmény a legszigorúbb kauzális logika alapján szerveződik. A tragédia az emberi cselekvések oksági elv alapján történő elrendezése révén tanulságot szolgáltat az életutat és a jellemet alakító sorsfordító változásokról. Az itt olvasható elméleti fejtegetés egyrészt Arisztotelész *Poétikáján*, másrészt pedig az ókori görög tragédia cselekményéről, mint prototípusról kialakított elképzeléseken alapul. Középpontjában az a kérdés áll, hogy a sikeres életút tragédia által színre vitt drámai megszakítása (azaz a fordulat) tekinthető-e a korábbi élettörténet folyományának, és ha igen, akkor ezt a történetet hogyan lehet korábbi cselekvésekből levezetni. A tanulmány e megértési kísérlet egyik példájaként az *Oidipusz király* tragédiájának részleteit is feleleveníti. Az Oidipusz által feltérképezett ok-okozati összefüggések az eddig boldog királyt a legsörnyűbb balsorshoz vezetik, egyúttal nem nyújtanak valódi magyarázatot a szerencsétlenségre, amelyet Oidipusz kényszerűen végzetként, illetve az emberi létezés meghatározó sorsszerűségként fogad el.

A tanulmány végső tézisei a kauzalitás újabb megközelítései felől magyarázzák a tragikus cselekmény motiváltságát, és összhangba állíthatók a *Poétika* által szorgalmazott szükségszerűség és zártság elvárásával. A tragikus fordulat szinte *lehetetlen* következményeinek mégoly hiánytalanul rekonstruált és a kiinduló okokra visszavezetett láncolata is messze túllép a szokványos valószínűségeken és nem nyújt érdemi magyarázatot a fordulatra. Ezeknek a helyzeteknek a megértését a ténytények alapozott ítéletek felállításán túlmenően tényellenes feltevések biztosíthatják. A tényellenes gondolkodás támogatja a kauzális megértést és feltehetően hatékonyan segíti a megrázó történetek morális megítélését is. E gondolkodásmód példái Oidipusz tragédiájának záró szekvenciájában világosan felismerhetők.

Kulcsszavak: kauzalitás, tragédia, tényellenesség, kontrafaktuális gondolkodás

Inkább kell választani azt, ami lehetetlen, de valószínű, mint ami lehetséges, de hihetetlen [...] (Arisztotelész, Poétika 1460a27)

1. Okság és tragédia

Arisztotelész a műalkotásokról szóló értekezésében szó szoros értelemben véve nem tárgyalja az okság fogalmát. Ezt az elvet a természetről szóló műveiben fejti ki és a valóság megismerésére vonatkoztatja. Azonban az Arisztotelész által használt *aitia* terminushoz kapcsolódó fogalom bővebb és általánosabb értelmű, mint az általunk szokványosan értett 'ok' (Halász 2022, 88). A *Metafizika* Alfa könyvében Arisztotelész négyféle oksági elvről ír, amelyek segítenek megérteni, hogy hogyan jött létre a természet, illetve miért és hogyan mennek végbe benne a változások. Az okoknak Arisztotelész szerint különböző válfajai vannak, amelyek között alapvető a korábbi görög filozófusok által is széles körben elfogadott ún. anyagi ok, amely a természet létezőit alapozza meg. Az anyagi szubsztrátum (a létezőket hordozó közeg) mint alap azonban Arisztotelész számára nem nyújt teljes értékű magyarázatot a változásra. A változás Arisztotelész meglátása szerint olyan természetű tapasztalat, amely a gondolkodókat egy másfajta ok kutatására kell, hogy ösztönözze. Az okok sorát, amely a természet változásait idézi elő, Arisztotelész szerint vissza kell vezetni egy első okra, ez pedig nem lehet az anyagi természetű, hanem csak formai: olyasmi, ami minden anyagot mozgat, de ő maga mozdulatlan.

Az Arisztotelészt megelőző korábbi filozófiai elképzelés a szubsztrátumon belül feltételezhető ellentétekkel magyarázta a változást, miszerint a természet létezőinek ellentétes minőségei (pl. meleg-hideg) okoznak dinamikus változásokat, azáltal, hogy mozgásba lendítik az elemeket (Betegh 2010, 12). Arisztotelész az anyagi okból kiinduló magyarázatot nem tartja kielégítőnek, de még az első, formai természetű okon túlmenően is szükségesnek tartja egy harmadik oksági elv posztulálását. Ez az ok a létrejövés és a változás végpontja, és funkcióját tekintve a változásokat a kozmoszban uralkodó harmónia és célszerűség szolgálatába állítja (Betegh 2010, 18). Ez a jóra irányuló cél-okság, amely arra ad magyarázatot, hogy *mi végett* történnek a dolgok. A cél-okság a természeti jelenségek célszerűségében nyilvánul meg, az emberi világban pedig az értelmes emberi cselekvés célirányos voltában mutatkozik meg (Metafizika 641b12–18). Annak ellenére, hogy a mozgató ok és a cél-ok viszonya Arisztotelész írásaiban nem teljesen tisztázott (és ezen túlmenően a véletlen és a spontaneitás szerepe is bizonytalan az okság összefüggésében),

feltételezhető, hogy a mozgás és változás kezdő- és végpontja (a mozgató ok és a cél-ok) a fizikai világon túlmutató természetfeletti elvként ragadható meg.

Meglátásom szerint az imént tárgyalt kiterjesztett okság-felfogás a *Poétikában* leírt művészi kompozícióra is vonatkoztatható, és az alábbiakban ennek igazolására teszek kísérletet. Arisztotelész a *Poétikában* többek között a tragédia elemzésére vállalkozik, amelynek cselekménye az emberi élet változásairól és az ezeket indukáló tragikus döntésekről szól. Arisztotelész az okság terminusának mellőzése mellett is részletesen kifejti a kauzalitás fogalmát, amelynek kulcsszerepet szán a mimetikus cselekvések és döntések megértésében. Arisztotelész elvárása a műalkotás szerkezetére vonatkozó okozati motiválással kapcsolatban a későbbi évszázadok számára esztétikai normaként is szolgált. Ezt a mottóban szereplő ellentmondásosnak tűnő állítás is megvilágítja: azokat az eseményeket kell összefűzni, amelyek a korábbiakból az általános vélekedés szerint nagy valószínűséggel következnek.

Arisztotelész a tragédiát tekinti a legmagasabb rendű művészi formának, azért, mert a tragédia az utánzás tárgyait (a cselekvések és jellemek), módját és eszközeit (érvelésmód, nyelvezet, ének, látvány) tekintve is kiaknázza a lehetőségek teljes tárházát. Mindazonáltal a „tragédia alapja és mintegy lelke [...] a mese” (*Poétika*, 1450a39), amely a cselekvést (praxis) olyan módon fűzi össze, hogy ezen keresztül a jellemet (*éthosz*) is ábrázolja. Annak ellenére, hogy a tragédia célja nem a jellemek, hanem a cselekvések mimézise, ezek ábrázolása a *Poétika* érvelésében szorososan összefonódik. Ez a *Poétika* egyik összetett problémája, amely a következőképpen fogalmazható meg: a cselekvés utal a jellemre, a jellemformálás azonban a tragédiának nem célja, csak járulékos tárgya. Azokban a helyzetekben, amelyekben a személy dönt vagy választ, jelleme is megmutatkozik (*Poétika*, 1450b9–10), de ez nem jelenti azt, hogy a cselekvés oka mindenképpen a jellemben keresendő, hiszen az emberrel olyan dolgok is történnek, amelyeknek nem ő a kiváltó oka. „A mese (*müthosz*) pedig nem akkor egységes, ha – mint némelyek gondolják – egy emberről szól. Az egy emberrel ugyanis sok, végtelen sok dolog történik, melyekből némelyek semmiféle egységet sem alkotnak, s ugyanígy cselekvése is sok van egy embernek, amelyekből mégsem lesz semmilyen egységes cselekvés.” (*Poétika*, 1451a16–20) Arisztotelész elgondolásából egy olyan összefüggés rajzolódik ki, miszerint a jellem a cselekvéseinek és választásain keresztül következetes módon változik, de ennek ellenére mégsem a jellem alapozza meg a művészi kompozíció konzisztenciáját, hanem a mese egysége. Utóbbi a kauzalitás elve biztosítja, amelyet Arisztotelész a következőképpen definiál:

Megállapodtunk abban, hogy a tragédia teljes és egész cselekvés utánzása, amely cselekvésnek van bizonyos nagysága. [...]

Egész pedig az, aminek kezdete, közepe és vége van. Kezdet az, ami maga nem szükségképpen valami után van, utána viszont természettől fogva van

vagy történik valami más, a vég viszont ellenkezőleg az, ami természettől fogva valami más után van, vagy szükségképp, vagy többnyire, utána azonban nincs semmi más; a közép pedig az, ami maga is valami más után van, s utána is valami más van. (Poétika, 1450b25–33)

Az egység Arisztotelész elgondolásában a kauzalitás érvényre jutását jelenti, ez azonban más, mint a fizikai világban megfigyelhető változások vagy a történeti események egymásból következése, amely a szemlélő számára lehet esetleges, irreleváns, illetve véletlen vagy előre nem látható történés is. Arisztotelész elgondolásában a művészi kompozíciót biztosító kauzalitás a történeti munkákkal ellentétben a szükségszerűség és a valószínűség elvével fonódik össze (Poétika, 1451a37–39). Ezzel ellentétben a történetírók egy bizonyos időben egyes személyekkel megtörtént eseményeket mutatnak be, amelyek kapcsán elmondható, hogy ezek „mindegyike csak esetleges kapcsolatban áll a többivel.” (Poétika, 1459a24–25) A tragédia meséjében a cselekvések egymásból való következése nem engedi meg, hogy azok másként is megtörténhessenek: „[...] a történések részeinek úgy kell összeállnia, hogy ha valamely mást teszünk vagy elveszünk, az egész kifícamodjék és megroggyanjon. Mert aminek jelenléte vagy jelen nem léte semmi szembeszökő következménnyel nem jár, az nem is része az egésznek.” (Poétika, 1451a33–36)

Arisztotelész kauzalitással kapcsolatos elgondolásának azonban van egy ellentmondásosnak tűnő eleme: a váratlan fordulat (*peripeteia*). A *Poétika* modern olvasójaként azt gondolhatjuk, hogy a történés váratlansága annak kis valószínűségéből fakad. Arisztotelész azonban a fordulat esetében (is) fenntartja a valószínűség vagy szükségszerűség elvét, amely felveti azt a kérdést, hogy a váratlanság, valószínűség és szükségszerűség ugyanabban a perspektívában értelmezendő-e. A váratlanság nem bonthatja meg a mese egységét, inkább arról van szó, hogy az elmondott dolgok és a megeső dolgok között diszkrépancia érzékelhető: az ellenkezője történik annak, mint ami a történet megelőzően valaki szájából elhangzott, tehát a személyek által kinyilvánított elvárások tévesnek bizonyulnak (Poétika, 1452a23–27). A váratlanság egy személy tévedésén alapul és sorsfordulathoz vezet, azaz a tévedés hordereje messze túlmegy a szokványos következményeken. Ami történik, lehetetlennek tűnik, de nem ésszerűtlen.

A tragédia kétségkívül erről a nagy horderejű változásról szól, és egyik sajátossága, hogy a folytonosságot megszakító sorsfordulatot integrálja az élettörténet nagy egységébe. Jelen tanulmány szempontjából fontos tisztázni azt a kérdést, hogy miben áll e változás mozgató oka. A *sorsfordulat* kifejezésben szereplő sors Arisztotelész felfogásában nem egy fatális, befolyásolhatatlan külső hatalomra utal, sokkal inkább az élettörténet meghatározó értelmére, amely váratlan csapások folytán tárul fel az érintett személy számára. A sorsfordulat mimézisére azonban nemcsak a tragédia, hanem az eposz is alkalmas. Mindazonáltal a sors problémája az

eposzban másként jelentkezik, mint a tragédiában; a különbség az epikus történet epizodikus szerkezetéből, nem pedig elbeszélte voltából fakad. Az epizodikus szerkezet folytán az epikus hősnek inkább története van, mintsem sorsa. A váratlan fordulat az eposzban nem mindig szükségszerű és nem is feltétlenül a jellem hibájából következik. A tragédia zárt konstrukciójában ellenben nincsen helye véletlen és esetleges történéseknek. A tragédiában a jellem és döntései között szoros kauzális kapcsolat van (Eden 2005, 45): minden olyan cselekvés, amely döntés és választás (*prohaireszisz*) is egyben, a cselekvő jelleméből és a gondolkodásmódjából ered (1449b36–1450a3).¹ Balsorsát tehát a jellem maga váltja ki, annak ellenére is, hogy cselekvése lelki rosszaság nélkül történik.

Annak ellenére, hogy a *hamartia* nem eredendő jellemhibából vagy morális rosszaságból fakad, hanem tévedésből, a következmények a cselekvő számára visszafordíthatatlanok. Kathy Eden *Poétika*-értelmezésében kifejti, hogy a tragikus fordulatot kiváltó cselekvés különleges státuszú, mert köztes pozíciót jelöl ki a teljesen szándékolt és a teljesen váratlan cselekvés között (Eden 2005, 46): Arisztotelész a legszebb mesének azt tartja, amikor valaki tudás hiánya folytán követ el egy jóvátehetetlen hibát. Ilyen Oidipusz és Iphigeneia sorsfordulata (*Poétika*, 1453b30–9), bár utóbbi még időben felismeri tévedését.

A fordulat által formált jellem nagysága ezután megmutatkozik abban a végső autonóm választásban is, hogy magára vállalja a nem szándékolt következmények miatti felelősséget, azaz úgy viselkedik, mintha a sorscsapást szándékosan maga idézte volna elő. Így elmondható, hogy bár a tragédia kauzálisan nem igazolja a sors és a bűnösség összefüggését, utólag, vagyis a balszerencsét követően mégis bűnössé teszi a cselekvőt. A tragikus események kauzális magyarázatát a felelősségvállalás, mint végső gesztus legitimálja, és ez a cselekményt további származtatott történések hiányában lezárja.

A fentebb leírtak ellenére tartózkodnék attól, hogy a tragédia cselekményét pusztán ok-okozati logikával magyarázzam, mert féltő, hogy ezzel túlzottan leszűkíteném a szóban forgó poétikai elképzelést. Arisztotelész az egység, a valószínűség és szükségszerűség elveinek kapcsán az ábrázolt események kiinduló okra vonatkozó magyarázatán túlmenően feltehetően a történések művészi kompozíció által adott értelmét is feltételezi, ezáltal e két elvet a műalkotás célja és értelme szempontjából feltehetően egy komplexumnak tekinti. De még az a feltevés is megkockáztatható, hogy a *Metafizikában* leírt cél-okság elve is szerepet játszik a tragédiáról alkotott felfogásában – abban az értelemben, hogy a cselekvések célja az ábrázolt jellem és gondolkodásmód formálása, amely által a személy azzá az individuális karakterré válik, amiként ismerjük.

A sorsfordulat és az azt eredményező döntések egy értelmes egész részeként va-

1. Nem minden cselekvés utal a jellemre, azonban azok a cselekvések, amelyek döntések és választások, szoros összefüggésben állnak a jellemmel.

ló kontextualizálása többféleképpen is megközelíthető (a mozgató ok felől tekintve váratlan, a cél-ok felől tekintve szükségszerű, a kompozíció felől tekintve gyönyörködtető), ezért Arisztotelész koncepciója összhangba állítható a narratív motiválás modern koncepciójával.² A tragédia az emberi cselekvések mélyebb megértését támogatja valós cselekvések utánzása által, és ennek a megértési kísérletnek tárgyát képezi a *mi okból történt*, a *mi végett történt* és a *miért jó/szép a mese* problémája. Arisztotelésznél a cselekvések/jellem között létesített kauzális kapcsolatok és az esztétikai alkotás logikája elválaszthatatlanul összefonódnak annak folytán, hogy a költő elsősorban olyan eseményeket és cselekvéseket illeszt össze, amelyek a jellemből és a gondolkodásmódból vagy korábbi történésekből következnek. A történetek ésszerűtlen elemeit a művészi alkotás motiváltsága nem is engedi a felszínre kerülni (Poétika, 1554b8–9).

Mindezidáig elhanyagoltam azt az aspektust, hogy a művészi kompozíció célja a gyönyörködtetés és ezen keresztül a cselekvések megértésének támogatása. E gondolat kifejtésében Simon Attila elemzésére támaszkodom, aki igazolja, hogy a *Poétika* fogalomhasználata a tragédia elemzésére és az ábrázolt cselekvések megértésére vonatkozóan az erkölcsfilozófiai művekével áll rokonságban. Arisztotelésznél mind a valós mind a mimetikus cselekvések megértése a helyes megfontoláson (*eubulia*) és az okosságon/belátáson (*phronészisz*) alapul (Simon 2008, 21). Előbbi azt mérlegeli, hogy milyen cselekvés vezet el a helyesen kijelölt célhoz, utóbbi pedig döntésre viszi a dolgokat saját boldogságunk érdekében. Simon érvelése szerint az okosságnak van egy gyakorlati tudásként felfogható változata is, az *értelmesség* (*szüneszisz*), amely mai fogalmainkkal leginkább a konkrét cselekvési motivációt nélkülöző megértésnek, megítélésnek, megismerésnek vagy tanulásnak feleltethető meg (Simon 2008, 20). A *Poétika* érvelése alapján a tragédia a *szüneszisz* képességét hozza mozgásba a nézőben és az olvasóban, akit mások cselekvéseinek megfigyelése érzelmileg megmozgat, egyúttal és ezen túlmenően egy magasszintű gyakorlati gondolkodásra és erkölcsi reflexióra is ösztönöz. Ez a gyakorlati tudás az erkölcsi ítélkezéshez kapcsolódik, amely a boldogságot célzó értelmes cselekvés problémája körül bontakozik ki.

2. Az ábrázolt események többretegű motiválásának koncepciója, amelynek alapvetését véleményem szerint Arisztotelész poétikájában is felfedezhetjük, a 20. századi strukturalista irodalomelméletek egyik figyelemreméltó fejleménye. Ezek az elgondolások a motiválás több típusát taglalják és ezeket elsősorban az elbeszélő művek vonatkozásában mutatják be. Ezekre az elméletekre alapozva Matías Martínez és Michael Scheffel összefoglaló jellegű klasszikusnak tekinthető narratológiai munkájukban dolgozzák fel a motiválás problémáját. Motiválásnak a történések értelmes összefüggésbe való rendezését nevezik és szövegyszervező narratív elvnek tekintik. Három ilyen szövegyszervező elvet különböztetnek meg, amelyből az első a kauzalitás, a másik a teleologia, a harmadik pedig a kompozíció. A kauzalitást azok a narratívák működtetik, amelyeknél a kifejtlet nyitott, tehát az olvasó a cselekményt a kiinduló okok felől érti meg, vö. Martínez és Scheffel 2007, 111.

Végső soron tehát a tragikus mimészis értelmező szemlélése a phronészis, az okosság vagy gyakorlati bölcsesség egyfajta gyakorlatoztatása, a „megértés”, a megértő „értelmesség” (a szüneszis) reflexivitásában, mely az idegen cselekvés, az idegen sors iránti „megértő gondolkodás” és „együttérzés” (gnómé, szüingnómé) egyszerre érzelmi és értelmi viszonyulásmódjában, mások cselekedeteinek méltányos megítélésében nyilvánul meg (gnómé kritiké tu epieikusz orthé). (Simon 2008, 22)

2. Kauzalitás és kontrafaktuális gondolkodás

Ezen a ponton eljutunk jelen tanulmány központi téziséhez, miszerint a magasszintű gyakorlati megértést és morális reflexiót a cselekmény alapjául szolgáló oksági elv támogatja. A *Poétika* a korábban említettek értelmében implicit módon utal a kauzális gondolkodás és az erkölcsi reflexió összefonódására. Arisztotelész elgondolásában a tragédia az emberi élet folyamán bekövetkező változásokkal foglalkozik és azt a reményt juttatja érvényre, hogy a fikció feltárja az események között fennálló kauzális kapcsolatokat. Ilyen módon elmélyíti ezen események megértését, hogy a dolgok miért úgy történtek, ahogyan megtörténtek.

Ha feltételezzük, hogy a fikció olvasása a történetírásénál hasznosabb, lévén, hogy a fiktív struktúra általában véve előtérbe helyezi az emberi cselekvőképesség és cselekvés minőségei közötti ok-okozati összefüggéseket, akkor a tragikus fikció olvasása a legjobb mind közül. (Eden 2005, 49, ford. tőlem)

A fentebb taglalt összefüggést az Arisztotelész által is sokat emlegetett *Oidipusz király* tragédiájával is szemléltethetjük: a jellem döntései által mutatkozik meg, Oidipusz sorsfordulata tehát úgy is magyarázható, hogy a király a krízis és a bukás által válik azzá a szinguláris jellemmé, amelyként ismerjük – lévén, hogy Oidipusz felelős, illetve felelősséget vállal azokért eseményekért, amelyek a történéseket a krízis irányába mozgatják. A király jóslatok és tévedések által vezérelve elhamarkodott döntéseket hoz és semmibe veszi a bölcs tanácsokat (Bushnell 2016, 10). Többször is tudtára adják, hogy a túlzásba vitt kutakodása fogja elpusztítani, de mindhiába:

TEIRESZIASZ: A mai nap szül téged, az is pusztít el (Szophoklész 2010, 437)

IOKASZTÉ: Az istenekre, ha fontos az életed,
Ne nyomozz!” (Szophoklész 2010, 1060–1061)

IOKASZTÉ: Könyörgök, hallgass rám, és hagyd a kutatást!
OIDIPUSZ: Nem én, míg nem látok mindent világosan!” (Szophoklész 2010,
1064–1065)

Oidipusz nem tud megálljt parancsolni tudásvágyának és ezzel romba dönti boldogságát. Hibáját enyhíti, hogy származásával kapcsolatban korábban többen is megtévesztik. Életét továbbá számos véletlen egybeesés is alakítja, melyekre nincsen hatása. Fiatalemberként végzetes módon egy hármass kereszteződésnél apjával találkozik össze, akivel vitába keveredik, amely *váratlanul* emberöléssel végződik. Ennek az incidensnek a megítélése Oidipusz szemszögéből tekintve nem egyértelmű: lehet baleset és emberölés is. Ez a momentum egyébiránt a történet egyik legkevésbé tisztázott eleme és nem is képezi részét a nyomozás által feltárt cselekvések kauzális sorozatának. Arisztotelész a *Poétikában* ésszerűtlennek ítéli, hogy Oidipusz nincsen tisztában Laiosz halálának pontos körülményeivel, ezért többször is elismerően szól Szophoklészről, hogy az emberölés mikéntjét a szereplők nem problematizálják (Poétika, 1460a27–30). Mivel Oidipusz nincs tudatában cselekvése következményeinek, az emberölés státusza bizonytalan marad: nem szándékolt, de nem is véletlen.

Oidipusz a tragikus felismerést követően választ keres a *miért* kérdésére, azonban a kiinduló okok felől nem tud kielégítő magyarázatot találni, így végzetként és sorsként tekint életére, amely őt a legsúlyosabb bűnhődésre szánta. Ezt Oidipusz, legalábbis saját megítélése szerint, a legjobb szándékkal sem tudta volna elkerülni.

OIDIPUSZ: Tudom már, sem betegség, sem más nyavalya
nem árthat nekem. Minden kórt átvészelek,
De a bűnhődés, melyre szántak, súlyosabb.
Kövesse bárhová rendelt útját a sors! (Szophoklész 2010, 1455–1459)

A *mi lett volna, ha* kérdése fel sem merül Oidipuszban abban az értelemben, hogy balsorsát önmaga cselekvőleg elkerülhette volna. Egy tényellenes (kontrafaktuális) ítéletet azonban megfogalmaz, miszerint őt a pásztor halála szabadíthatta volna meg végzetétől.

OIDIPUSZ: Pusztult volna a pásztor, aki vadállat-lábaimat
A kötélről megszabadította,
S megmentette az életemet:
Mert nincs köszönet benne.
Mert ha akkor meghaltam volna,
Nem volnék a családomnak s magamnak teher.

KAR: Úgy volna jobb szerintem is.

OIDIPUSZ: Akkor nem apám gyilkosaként

Jöttem volna ide; s nem vettem volna feleségül

Azt, aki megszült.

Így bűn fia vagyok, istentől elhagyott,

A fölmenői ágyába bújt nyomorult;

És ha rosszabbnál bármi rosszabb még jöhet,

Azt mind telibe kapta Oidipusz! (Szophoklész 2010, 1349–1366)

A bűnhődés dramatizálása a végzet elfogadása kapcsán a kauzalitás és a tényellenesség összefonódására hívja fel a figyelmet. Oidipusz önkéntelenül is arra gondol, hogy ha a pásztor idő előtt meghalt volna, őt sem menthette volna meg és ilyen módon az egész rémség elhárítható lett volna. Ez a tényellenes gondolat segíti Oidipuszt a bűnhődés elfogadásában és a kiinduló okok felől történő magyarázatok lezárásában. Ebben a pillanatban egy sokkal komplexebb oksági összefüggés körvonalazódik, amely értelmezhető cél-oksággént, illetve kompozicionális elvként is: a balsors és a változás szükségszerű, mert Oidipusz ezáltal válik azzá az emberré, aki ő valójában („Így a bűn fia vagyok, istentől elhagyott...”, 1363). Ez az *anagnorizisz*, a felismerés pillanata, amelynek részletezésétől e helyt eltekintek (erről ld. Szabó 2019, 36f). Véleményem szerint az említett drámaszakasz a tragédia befogadásának egyik kulcsmomentumára világít rá, amely az oksági és a tényellenes gondolkodás összefonódásában ragadható meg.

Jelen tanulmány szempontjából kiemelt jelentőségű ez a reláció, azaz az oksági elv és a tényellenesség közötti szoros összefüggés, amelynek kapcsán elsőként Judea Pearl 2018-as megkerülhetetlen munkáját említem.³ Pearl kauzalitást megvilágító interdiszciplináris koncepciója – amely az informatikai tudományok területéről származik és összekapcsolja az oksági gondolkodást a mesterséges intelligencia által generált kauzalitással –, három lépcsőfokot különböztet meg. A kauzalitás legalacsonyabb szintjét az asszociációk képviselik: ebben az esetben adatokat értékelünk, amelyekből statisztikákat állítunk fel. Ez a kauzalitásnak az a módszere, amellyel a mesterséges intelligencia nagyon hatékonyan képes megbirkózni. A második lépcsőfok az intervenció, amely esetében különböző változók manipulációjával modellek felállítására és tesztelésére kerül sor. A legmagasabb lépcsőfokot a tényellenesség jelenti, amely olyan specifikus helyzetekre vonatkozik, amelyekben egy aktuális szituáció módosításával kerül sor kauzális összefüggések felállítására.⁴

3. Természetesen a tényellenesség és a kauzalitás összefüggése nem újkeletű, a filozófiai gondolkodásban erre korábbi példákat is találunk pl. Hume-nál és Millnél (Byrne 2005, 101). A téma logikai-szemantikai kutatása az 1960-as évektől máig meghatározó.

4. Pearl munkája korszakalkotónak tekinthető abban az értelemben, hogy a kauzalitásról a digitális valóság tekintetében is képet ad, ezért aktuálisan a legátfogóbb teljesítménynek számít a témában. Pearl szerint a kauzalitás az említett lépcsőfokok között felállított aszimmetrikus viszonyok eredmé-

Másodikként Ruth Byrne munkáira hivatkozom, aki a *mi lett volna, ha* jellegű problémafelvetés kognitív funkcióit és szociális kontextusát állítja kutatásai fókuszába. Byrne is megerősíti azt az alapvetést, miszerint a tényellenes felvetések támogatják a kauzális összefüggések felállítását. Byrne azonban a kauzalitás és a tényellenesség gyakori összefonódása ellenére sem tekinti azonosnak a két gondolkodásmódot, mivel azok másként működnek. Egy erős kauzális ítélet egy lehetőségre vonatkozik, a kontrafaktuális felvetéseknél pedig legalább két opció kerül mérlegelésre, amelyből az egyik a feltételezett tényeken alapul (Byrne 2005, 101). A másik opció olyan eseményekre vonatkozik, amelyek megtörténhettek volna, ha egy-egy korábbi esemény meg sem valósult volna vagy egy olyan történés valósult volna meg, ami tényszerűen nem esett meg. A megtörtént cselekvések alternatíváinak felmutatása azáltal válik lehetővé, hogy a tényszerűen megtörtént események közül elveszünk vagy azokhoz hozzáadunk valamit, amely által minden másként alakult volna (vö. Kahneman és Tversky 1982). A kontrafaktuális felvetések a tényszerű eseményekhez viszonyítva létesülnek, ezáltal támogatják a valószínűségek mérlegelését – a tényszerűen megtörtént események között is.

A tényellenes feltevések hasznossága az ezzel foglalkozó kutatók szerint általánosságban véve aligha vitatható,⁵ hiszen a kontrafaktuális képzetek támogatják a jövőre irányuló valószínűségek felállítását, miközben szükségképpen leegyszerűsítik és torzítják a valóság komplexitását. Ugyanakkor egy olyan képességről van szó, amely számos kognitív előnyt jelent, lévén, hogy általuk mélyebb értelmet adhatunk a múlt eseményeinek, felkészülhetünk a jövőre, szabályozhatjuk érzelmi folyamatainkat és azokat a realitásokat is jobban megérthetjük, amelyeket szükségszerűen el kell fogadnunk (Byrne 2016, 142). A tényellenes felvetések kognitív szerepe és szociális életben betöltött funkciója rendkívül szerteágazó és jelen tanulmányban nem is kívánunk kimerítő módon képet adni róla. Pusztán néhány fontosabb elméleti alapvetésre irányítjuk rá a figyelmet, amely segít megérteni azt, hogy a tragédiák erősen aktiválják a nézők és olvasók tényellenes gondolkodásra való képességét és a kauzális következtetéseken alapuló ítélezési heurisztikákat.

A tényellenes képzetek mérlegelése többnyire automatikus és tudattalan folyamat, bár részben tudatos befolyás alá is tud kerülni (Byrne 2016, 142). A pszichológiai kutatások szerint ezeknek a képzeteknek van egyfajta általános kognitív „protokollja”. Van Hoek és munkatársai igazolták, hogy a tényellenes gondolkodás

nyeként áll elő, és komplexitása gráfok formájában (csomópontok és összeköttetések elemzésével) vizsgálható és reprezentálható.

5. Szeretnék arra is utalni, hogy a korábbi konszenzus más volt, a 1980-as és 1990-es évek kutatásai a tényellenes gondolkodás negatív aspektusait emelik ki, hogy a szorongásra és önvádra hajlamos személyek a múltban elkövetett cselekvéseik kapcsán rabjává válhatnak a tényellenes gondolkodásnak. A másik probléma, hogy a tényellenes gondolkodás a morális ítélezést esetenként erősen torzítja, amikor az emberek nem a valódi bűnöst hibáztatják (pl. ha Harry nem sétált volna a lakása közelében a sötétben, akkor nem támadták volna meg), vö. Roese és Morrison, 2009, 18.

azokon az agyi hálózatokon mérhető, amelyek a konfliktusfelismeréssel, a cselekvés-megfigyeléssel és a fizikai kauzalitással kapcsolatosak. Ezen kívül dokumentálták azt is, hogy a tényellenes gondolkodás az epizodikus emlékezettel is közös hálózatokon osztozik. Ezzel magyarázható a tényellenes gondolkodás komplexitása, amelynek során egyszerre két ellentétes eseményt veszünk figyelembe (a tényszerű és a tényellenes eseményt). Meg tudjuk változtatni a tényszerű múltbeli cselekvést és meg tudjuk jósolni, hogy ez hogyan befolyásolhatja a következményeket, amely komoly kognitív erőfeszítést igénylő feladat (vö. Van Hoek és mtsai. 2013). A kontrafaktuális gondolkodás az epizodikus múltbeli gondolkodáshoz és az epizodikus jövőbeli gondolkodáshoz hasonlóan mentális jeleneteket konstruál a múltra és a jövőre vonatkoztatva, amelyekbe projektálni tudja az ént vagy egy másik személyt. Azonban az epizodikus emlékezettel szemben a tényellenes képzeteknél fokozottabb a mentalizációs aktivitás, azaz saját vagy mások viselkedését erősebben érzékeljük vagy értelmezzük feltételezett céljaikkal és mentális állapotaikkal összefüggésben (vö. Van Hoek és mtsai. 2013).

Ez a fajta, erőfeszítést igénylő aktivitás olyan típusú megrázó események elbeszélésével és dramatizálásával is kiváltható,⁶ amelyekben a cselekvéssel összefüggő okozatok és a cselekvő szándékai meghatározók (Ha Oidipusz hallgatott volna Iokasztéra, boldog emberként élhetett volna tovább stb.).⁷ A tényellenesség a kauzalitás pilléreként az ítélkezési heurisztikákban is elengedhetetlen szerepet játszik. A rendkívüli cselekvések megfigyelése és a szándékoknak ellentmondó súlyos következmények megítélése erősen ösztönzi a tényellenes feltevések felállítását, amelyek elválaszthatatlanul összefonódnak a tényszerűségeken alapuló ok-okozati összefüggésekkel. Ez a gondolatmenet Arisztotelész felfogásával is összhangban áll, aki rendkívüli hangsúlyt fektet a cselekvések kauzális relációira, amely feltehetően alapvető a *szünészisz* képességének működtetésében és támogatja a tragédia befogadját abban, hogy mások cselekvéseiből ítélkezés révén tanulhasson.

Lezáró gondolatként térjünk vissza az *Oidipusz király* már idézett tényellenes passzusához, amely eltér a valóságos történésekről alkotott kontrafaktuális ítéletektől. Ha egy személy önmagára vonatkoztatva állít fel tényellenes ítéleteket, akkor ezt általában olyan történések kapcsán teszi, amelyek összefüggésben állnak aktuális helyzetének szubjektív megítélésével. Negatív kimenetelű cselekvések esetében a személy az önkéntelenül felmerülő tényellenes elképzelésekkel saját cselekedeteit monitorozza az előzmények és következmények tükrében, amelyek kognitív és érzelmi szinten is támogatják a megbánás, bűnhődés és szégyen folyamatainak

6. *A mi lett volna, ha* jellegű problémafelvetés természetesen sokféle helyzetben és sokszor banális szituációkban is felvetődik, pl. ha korábban indultam volna, a késés ellenére is elértem volna a csatlakozást.

7. Egyébiránt a drámaszöveg igazolja a fent felvetett tényellenes összefüggést, Kreon a dráma elején Phoibos parancsával kapcsolatban, miszerint a gyilkost száműzni kell, a következőket mondja: „Aki keres, talál; S amivel nem törődnek, annak nyoma vész”, Szophoklész 2010, 110–111.

szabályozását. Feltételezhető továbbá egy olyan motiváció is, hogy a személy magyarázatot keres szerencsés vagy szerencsétlen helyzetére, és ezáltal megpróbálja fenntartani a valóság kiszámíthatóságának és a valószínűségeken alapuló anticipációk helyességének illúzióját.

Oidipusz motivációja nyilvánvalóan más, ezzel egybevág, hogy a tragédia záró sorai nem a valóság kiszámíthatóságát szuggerálják, éppen ellenkezőleg, a Kar arra figyelmeztet, hogy ne adjuk át magunkat a boldogság illúziójának, mert bármelyik pillanatban bármi történhet: „Függeszük tekintetünket halálunk napjára, és Boldognak senkit ne hívjunk itt a Földön, mind amíg Át nem lépte életének mezsgyéjét, panasztalan.” (Szophoklész 2010, 1528–1530) Oidipusz a pásztor korai halálát vizionálja a felnőtt emberként elkövetett tetteinek újraértékelése helyett. Arra a kérdésre, hogy ez miért van így, a kontrafaktuális ítéletek kutatása alapján a következő válasz adható. A tényellenes elképzelések bizonyos esetekben ellentmondanak a kauzális logikának és torzítják az ok-okozat elvét. A vizsgálatokból kitűnik, hogy a valóság bizonyos elemei könnyebben, más elemei pedig nehezebben módosíthatók, és ezt az emberek nagy része hasonlóképpen ítéli meg. Az emberek sokszor nem feltétlenül a negatív okozatot kiváltó okot kívánják semmissé tenni, hanem olyasmit, ami még közvetetten sem tekinthető a negatív hatás kiváltójának. A Byrne által idézett példában Steven későn érkezik haza, és otthon a felesége időközben meghal. Steven hazafelé megáll egy bárnál, aztán dugóba kerül. Az emberek nagy része úgy gondolja, hogy ha Steven nem állt volna meg a bárnál, akkor időben érkezett volna haza. Ez azért van így, mert a kontrafaktuális ítéletek megalkotásánál az emberek tendenciózusan inkább egy kontrollálhatónak ítélt eseményt tekintenek semmisnek, mintsem egy kontrollálhatatlannak tűnő történetet (Byrne 2016, 147).

Oidipusznak tudnia kell, hogy nem a pásztor a szörnyűségek kiváltó oka. Mégsem a valódi kiinduló okot (a gyilkosságot vagy a nyomozást) próbálja meg eltörölni, hanem egy olyan eseményre fókuszál, amely időben mérhetetlenül távol esik az okozattól. Oidipusz kontrafaktuális felvetése alapján a pásztor halála tűnik a legközelebbi olyan kontrollálható eseménynek, amellyel a szörnyűségeket el lehetett volna kerülni. Oidipusz ezzel azt is mondja, hogy minden, amit életében tett, elkerülhetetlen volt. De valami mást is kifejezésre juttat: a tényellenes kívánság alapján még a pásztor sem dönthetett volna másként, amikor a csecsemőt átvette. Azaz Oidipusz szemében az a lehetőség, hogy a pásztor idő előtt meghal, valószínűbb, mint az a döntés, hogy az összekötött lábú gyermeket sorsára hagyja. Oidipusz tényellenes elképzelése a legtávolabbi pontra nyúlik vissza, ameddig kauzális logikával a nyomozás keretében retrospektív módon eljutott. A kontrafaktuális felvetés rávilágít Oidipusz önazonos gondolkodására, miszerint még a legapróbb döntés sem eshetett volna meg másként. Ez nem a felelősség elhárítását jelenti: éppen ellenkezőleg, annak elfogadását, hogy minden, ami történt, *miatta* történt.

Tragic plot, causality, contrafactuals. Remarks on Aristotle's *Poetics*

This article examines the role of the causal principle in the plot of tragedy. It is based on the thesis that tragedy, as a genre idea and prototypical action, is organised according to a strictly causal logic. By organising human action according to a causal principle, tragedy conveys lessons about changes in human life. The theoretical discussion here draws on both Aristotle's *Poetics* and ideas of the plot of ancient Greek tragedy as a prototype. The central question is how the dramatic disruption of a successful life story, embodied by tragedy, can be derived from earlier actions. Excerpts from the tragedy *Oedipus Rex* are used as an example of this endeavour at understanding. The causal motives that Oedipus explores lead the hitherto blissful king into the most terrible of misfortunes, whilst at the same time failing to offer any real explanation for the calamity.

The concluding arguments of this article discuss the interpretation of the tragic plot with regard to new approaches to theories of causality. Even if the tragic twist can be fully reconstructed and traced back to the original causes, its consequences lie far outside the usual probabilities and offer no satisfactory explanation for the unparalleled disaster. The understanding of such situations is facilitated by the establishment of contrafactual assumptions, which, among other things, also promote the causal understanding of fundamentally consequential actions.

Keywords: causality, tragedy, Aristotle, *Poetics*, contrafactual thinking

Hivatkozások

Arisztotelész. *Metafizika*. Ford. Halasy-Nagy József. Lectum, 2002.

Arisztotelész. *Poétika*. Ford. Ritoók Zsigmond. URL: http://mmi.elte.hu/szabadbolcseszlet/mmi.elte.hu/szabadbolcseszlet/mediatar/bevezetes_a_gorog_bolcseletbe/arisztotelesz_poetika.pdf.

Betegh, Gábor. „A következő ok”. Arisztotelész, *Metafizika A 3–4*. *Magyar Filozófiai Szemle* 54.3 (2010), 9–24. URL: <http://filozofiaiszemle.net/wp-content/uploads/2012/06/Betegh-G%C3%81bor-A-K%C3%B6vetkez%C5%91-ok-Arisztotel%C3%A9sz-Metafizika-A-3-4.pdf>.

Bushnell, Rebecca. *Tragic time in drama, film, and videogames. The future in the instant*. Palgrave Macmillan, 2016.

Byrne, Ruth M. J. *The rational imagination. How people create alternatives to reality*. Cambridge, Mass.: MIT Press, 2005.

Byrne, Ruth M.J. „Counterfactual thought”. *Annual Review of Psychology* 67.1 (2016), 135–157. DOI: 10.1146/annurev-psych-122414-033249.

Eden, Kathy. „Aristotle’s Poetics. A defense of tragic fiction”. *A companion to tragedy*. Szerk. Rebecca Bushnell. Oxford, UK: Blackwell Publishing Ltd, 2005, 41–49. DOI: 10.1002/9780470996393.ch4.

Halász, László. „Az okság szintézise. Egy szükségtelen fogalom, avagy az univerzum cementje a modellfüggő realizmus metafizikájában. Disszertáció”. (2022). URL: <http://pea.lib.pte.hu/handle/pea/34175>.

Kahneman, David & Tversky, Amos. „The simulation heuristic”. Szerk. David Kahneman, Paul Slovic & Amos Tversky. New York, 1982, 201–208. DOI: DOI:10.1017/CBO9780511809477.015.

Martínez, Matías & Scheffel, Michael. *Einführung in die Erzähltheorie*. München: C.H.Beck, 2007.

Pearl, Judea & Mackenzie, Dana. *The book of why. The new science of cause and effect*. Basic books, 2018. URL: http://repo.darmajaya.ac.id/5342/1/The%20book%20of%20why_%20the%20new%20science%20of%20cause%20and%20effect%20%28%20PDFDrive%20%29.pdf.

Roese, Neal J. & Morrison, Mike. „The psychology of counterfactual thinking”. *Historical Social Research / Historische Sozialforschung* 34.2 (128) (2009), 16–26. URL: <http://www.jstor.org/stable/20762352>.

Simon, Attila. „Arisztotelész *Poétikájának* gyakorlati filozófiai vonatkozásai”. *Ókor* 3 (2008), 20–26. URL: https://okorportal.hu/wp-content/uploads/2013/06/2008_3_simon.pdf.

Szabó, Judit. „Csavar a végén. Meglepetés és fordulat a *Viharsziget* című regény olvasásában”. *Hogyan olvasunk krimet? Új perspektívák a detektív-történet kutatásában*. Szerk. Márta Horváth & Erzsébet Szabó. Budapest: Ráció Kiadó, 2019, 23–39.

Szophoklész. „Oidipusz király”. Ford. Karsai György & Térey János. *Színház. A Magyar Színházi Társaság Folyóirata. Drámamelléklet* (2010.11). URL: https://szinhaz.net/wp-content/uploads/pdf/drama/2010_11_drama.pdf.

Van Hoek, Nicole és tsai. „Counterfactual thinking. An fMRI study on changing the past for a better future”. *Social Cognitive and Affective Neuroscience* 8.5 (2013), 556–564. ISSN: 1749-5016. DOI: 10.1093/scan/nss031. URL: <https://doi.org/10.1093/scan/nss031>.